

Secció III. Altres disposicions i actes administratius

CONSELL INSULAR DE FORMENTERA

4631***Acord de declaració de la tècnica tradicional de construcció amb pedra seca com a bé d'interès cultural immaterial***

El Consell Insular de Formentera, reunit en sessió de ple ordinària de 31 de març de 2017, aprovà la declaració de la tècnica tradicional de construcció amb pedra seca com a bé d'interès cultural immaterial, de conformitat al següent acord:

Primer. Declarar bé d'interès cultural immaterial la tècnica tradicional de construcció amb pedra seca, d'acord amb la memòria de l'annex.

Segon. Publicar aquest acord en el Butlletí Oficial de les Illes Balears i en el Butlletí Oficial de l'Estat, així com notificar-lo a les persones interessades.

Tercer. Comunicar aquest acord al Registre General de Béns d'Interès Cultural del Govern de les Illes Balears.

Quart. Inscriure aquest acord en el Registre Insular de Béns d'Interès Cultural de Formentera.

Annex

La tècnica tradicional de construcció amb pedra seca. Memòria descriptiva

1. Exposició de motius

El sistema de vida a Formentera abans que la indústria turística esdevingués la principal font d'ingressos es fonamentava en una economia pràcticament de subsistència, basada en l'explotació agrària, ramadera i l'aprofitament dels recursos de la mar i de l'entorn en general. Així, els coneixements i les tècniques implícits en totes les activitats que formaven part del dia a dia de les formentereres i formenterers fins a mitjan segle XX constitueixen un compendi de saviesa que forma part intrínseca de la identitat cultural illenca i que, per tant, mereix ser preservat com a patrimoni cultural immaterial. La necessitat de combinar activitats ben diverses per poder substituir afavoria la formació de perfils poc especialitzats, però amb un domini ampli de coneixements i tècniques suficients que permetien un alt grau d'autosuficiència.

Entre aquestes diferents activitats tradicionals adquireixen una especial importància els coneixements relacionats amb el treball de la pedra seca, tècnica que es materialitza en un bé immoble amb una presència rellevant en el paisatge insular: les parets de pedra. L'elevat nombre de quilòmetres de murs que s'estenen arreu de l'illa reflecteixen l'arrelament i el pes que aquesta tècnica va assolir, a través de la qual s'aprofitava un recurs molt abundant a Formentera —la pedra— per aixecar estructures que permetien delimitar i ordenar el territori.

La tècnica de construcció amb pedra seca és un testimoni rellevant dels sabers tradicionals que s'han transmès consuetudinàriament entre les diferents generacions de pobladors de Formentera des del segle XVIII ençà i que, al mateix temps, ha condicionat una configuració paisatgística singular del territori. Per la seua importància com a part del patrimoni etnològic de tipus immaterial es justifica que aquests coneixements es protegeixin amb la figura de bé cultural immaterial prevista en la legislació vigent en matèria de patrimoni històric.

2. Fonaments legals

L'article 70 de l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, reformat per la Llei orgànica 1/2007, de 28 de febrer, estableix que és competència pròpia dels consells insulars, entre altres, "6. Patrimoni monumental, cultural, històric, artístic, arquitectònic, arqueològic i paisatgístic en el seu àmbit territorial, i dipòsit legal de llibres."

L'article 92 de la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, especifica que és competència dels diferents consells insulars, entre d'altres: "1. La iniciació, la incoació, la instrucció i la resolució dels procediments de declaració de béns d'interès cultural, de béns catalogats i d'espais d'interès arqueològic i paleontològic."

L'article 5 d'aquesta Llei defineix la categoria de BIC com a figura de màxima protecció patrimonial, adequada per protegir aquells elements més destacats del patrimoni cultural, mentre que en els articles 7-13 s'estableix el procediment de la declaració.

L'article 67 del mateix document legal s'ocupa del patrimoni etnològic de tipus immaterial, el qual queda definit de la següent manera: "1.

Els béns etnològics immaterials, com a usos, costums, comportaments o creacions, juntament amb les restes materials en què es puguin manifestar, seran salvaguardats per l'administració competent segons aquesta Llei, i se'n promouran la investigació i la recollida exhaustiva en suports materials que en garanteixin la transmissió a les generacions futures.”

Mitjançant l'article 36 de la Llei 8/2004, de 23 de desembre, de mesures tributàries, administratives i de funció pública, es varen introduir modificacions en els articles 5 i 67 de la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears. D'aquesta manera, l'article 5 es va completar amb el paràgraf següent: “Dins els béns etnològics immaterials que integren el patrimoni històric de les Illes Balears, tenen la consideració de béns d'interès cultural immaterial aquells de més vàlua, rellevància i arrelament i que, com a tals, així siguin declarats, conformement amb el que estableix l'article 67 d'aquesta llei”. Per la seua banda, l'article 67 es va ampliar amb un tercer punt del tenor literal següent: “3. Dins els béns etnològics immaterials que integren el patrimoni històric de les Illes Balears, els de més vàlua, rellevància i arrelament han de ser objecte de protecció particular mitjançant la declaració d'aquests com a bé d'interès cultural immaterial. La declaració s'ha de dur a terme per acord plenari i del consell insular competent, tot seguint el procediment establert amb caràcter general en el capítol primer del títol I d'aquesta llei, amb les adaptacions degudes i necessàries al caràcter immaterial o intangible del bé o béns de què es tracti. L'acord de declaració d'un bé d'interès cultural immaterial ha de definir les característiques que el componen i els elements que li són propis. (...)”

Per la seua banda, la Llei 1/2002, de 19 de març, de cultura popular i tradicional de les Illes Balears, a l'article 2 estableix: “2. La cultura popular i tradicional inclou tot el que fa referència al conjunt de les manifestacions culturals, tant materials com immaterials, com són la música i els instruments, els balls, la indumentària, les festes, els costums, les tècniques i els oficis, la gastronomia i els jocs, els esports, les danses rituals o religioses, les representacions, les creacions literàries, com també totes aquelles altres activitats que tenen caràcter tradicional i que han estat o que són populars.”

Aquesta mateixa Llei, a l'article 4, precepte intitulat *Patrimoni etnològic* diu el següent: “2. Correspon als consells insulars elaborar i gestionar l'inventari del patrimoni etnològic de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, respectivament, en el qual s'han de recollir els béns integrants d'aquest patrimoni, sense perjudici de la coordinació necessària amb l'Administració de la comunitat autònoma. 3. Tots els béns etnològics, tant aquells que es conserven vius en l'actualitat com aquells que han desaparegut, han de ser objecte de protecció, foment, estudi i documentació, i s'han de plantejar mesures concretes per recuperar aquells que estiguin en perill de desaparició. El Govern de les Illes Balears i els consells insulars, en el marc de les seves competències, han d'establir els programes d'investigació adients per aconseguir-ho.”

La Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, Conveni internacional dictat en el marc de la UNESCO, en la seua declaració de 17 d'octubre de 2003, ratificada per Espanya el 6 d'octubre de 2006 (BOE núm. 31, de 5 de febrer de 2007), a l'article 2 estableix la següent definició: “1. S'entén per ‘patrimoni cultural immaterial’ els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques —juntament amb els instruments, els objectes, els artefactes i els espais culturals que els són inherents— que les comunitats, els grups i, en alguns casos, els individus reconeixin com a part integrant del seu patrimoni cultural. Aquest patrimoni cultural immaterial, que es transmet de generació en generació, és recreat constantment per les comunitats i els grups en funció del seu entorn, la seva interacció amb la naturalesa i la seva història, els infon un sentiment d'identitat i continuïtat i contribueix, per tant, a promoure el respecte de la diversitat cultural i la creativitat humana. Als efectes d'aquesta Convenció, es tindrà en compte únicament el patrimoni cultural immaterial que sigui compatible amb els instruments internacionals de drets humans existents i amb els imperatius de respecte mutu entre comunitats, grups i individus i de desenvolupament sostenible. 2. El ‘patrimoni cultural immaterial’, segons es defineix en el paràgraf 1 *supra*, es manifesta en particular en els àmbits següents: a) tradicions i expressions orals, incloent-hi la llengua com a vehicle del patrimoni cultural immaterial; b) arts de l'espectacle; c) usos socials, rituals i actes festius; d) coneixements i usos relacionats amb la naturalesa i l'univers; e) tècniques artesanals tradicionals.”

A nivell de l'Estat, el *Plan Nacional del Patrimonio Cultural Inmaterial* aprovat pel Ministeri de Cultura, a l'octubre de 2011, en el capítol 1.1.3 estableix els àmbits en els quals es manifesta el patrimoni cultural immaterial, entre els quals figuren: “a) Conocimientos, tradicionales sobre actividades productivas, procesos y técnicas” i afegeix: “Aquí se incluyen los conocimientos, técnicas, destrezas, habilidades, simbolismos, usos y procesos relacionados con actividades grupales de adaptación al medio (agrarias, ganaderas, forestales, de pesca, extractivas), así como con las actividades relacionadas con la producción, transformación y elaboración de productos y los sistemas de intercambio y donación. Por ello se encuentran aquí los oficios artesanos y sus tecnologías, destrezas y conocimientos asociados a los procesos de producción. Igualmente, los conocimientos de los sistemas constructivos de las distintas formas de habitación y otras construcciones auxiliares. También la organización de los espacios en conexión con el territorio y con el significado de los paisajes”.

Tot i que la tècnica tradicional de treball de la pedra seca com a tal no figura en el Catàleg ni en l'Inventari del patrimoni cultural de Formentera, les estructures derivades d'aquests coneixements sí que compten amb una protecció genèrica a través del Pla territorial insular—Normes subsidiàries de Formentera, aprovat per acord del Ple del Consell Insular de Formentera en sessió de 30 de setembre de 2010 (BOIB núm. 155 extraordinari, de 27 d'octubre de 2010) i modificat puntualment per acord del Ple de la mateixa institució en sessió de 26 de juliol de 2013 (BOIB núm. 122, de 3 de setembre de 2013). D'aquesta manera, l'article 63, relatiu al tractament dels espais exteriors en sòl rústic, estableix: “1. Cap construcció o instal·lació podrà afectar elements de valor etnogràfic o cultural existents en la parcel·la. S'hauran de mantenir i reconstruir les feixes, parets o altres elements de pedra que, si s'escau, es trobin en la parcel·la. (...)”

Anteriorment, el Pla Territorial Insular d'Eivissa i Formentera aprovat el 21 de març de 2005 (BOIB núm. 50, de 31 de març de 2005), a la norma 73 relativa a edificis i elements etnològics rurals ja preveia la protecció i les actuacions admeses en les estructures de pedra seca, com a elements d'interès etnològic integrants del patrimoni històric de les Pitiüses.

Finalment, cal considerar el que estableix, com a desenvolupament a nivell normatiu estatal de la mencionada i descrita Convenció de la UNESCO, en aquestes matèries, la Llei 10/2015, de 26 de maig, per a la salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial, si bé aquesta Llei no ho acaba de regular tot, amb la plenitud, claredat i correcció de la pròpia Convenció internacional de 2003.

3. Descripció

2.1. Objecte de protecció

Són objecte de la declaració tots aquells coneixements, tècniques i procediments relacionats amb el sistema tradicional de construcció amb pedra seca.

2.2. Tipus de bé

Es proposa la figura de bé d'interès cultural immaterial, d'acord amb el punt 2 de l'article 5 de la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, introduït a través de l'article 36 de la Llei 8/2004, de 23 de desembre, de mesures tributàries, administratives i de funció pública.

2.3. Descripció

El procediment constructiu amb pedra seca a Formentera es basa en la realització de murs de doble parament a partir de pedra poc o mica treballada. La matèria primera —la pedra— s'havia d'arrencar del terreny, moltes vegades coincidint amb l'adequació per fer les terres conreables.

Tot i la preferència per usar pedra el més dura possible —amb la intenció de garantir una major duració de les estructures—, per a les parets de pedra seca s'acabava usant la matèria primera que s'extreia de l'entorn immediat. D'aquesta manera, generalment s'observa concordança entre el material dels murs i la naturalesa geològica del sòl on aquests s'aixequen.

La característica més destacada d'aquesta tècnica radica en el fet que la pedra es fixa sense cap tipus de morter, és a dir, en sec. Les pedres de les dos filades que conformen la paret es disposen horitzontalment, el més encavalcades i travades possible i respectant l'alineació dels dos plans exteriors del mur. Aquesta última característica s'aconsegueix amb l'ajuda de fils guia denominats *nyinyoles*. Per treballar les pedres es fa servir el martell de padar.

La immobilització de cada pedra que es col·loca, que és clau per assegurar l'estabilitat de l'estructura, s'aconsegueix tasconant les pedres per la seua part interior amb altres de més petites. Aquest espai intern del mur que resta entre les dos filades s'acaba de reomplir amb pedra petita que rep la denominació de *reble*.

L'amplària de les parets se sol situar entorn dels tres palms (60 cm), tot i que poden assolir gruixos majors. A més a més, cal tenir en compte que són lleugerament més amples de la base i més estretes de la part superior. Pel que fa a l'alçada, pot variar entre els 40 cm en el cas de petits marges per separar terrenys a diferents nivells, fins als passats de 120 cm en els exemples de major entitat.

L'acabat de les parets es realitza amb la col·locació de lloses més o menys planes. Es procura que la seua amplada sigui, com a mínim, equivalent a l'amplada total del mur. En molts casos, fins i tot, es fan sobresortir del pla del mur per un dels seus costats, originant així una mena de voladís. Aquest coronament, que rep el nom d'*enllosat*, compleix una funció estructural important: subjectar els dos paraments que conformen la secció transversal de l'estructura i evitar que la paret tendeixi a obrir-se.

Les parets de pedra seca poden complir diferents funcions: delimitar propietats, separar àrees destinades a diferents usos, protegir la vegetació del vent i contribuir a emmagatzemar la pedra extreta dels camps per fer-los conreables. Els coneixements i el domini d'aquestes tècniques, per tant, són un testimoni de com l'home ha modelat i ordenat el paisatge al llarg dels anys aprofitant un dels recursos més abundants del medi formenterer: la pedra.

4. Memòria històrica

El 1695 té lloc la primera donació reial de mitja llegua quadrada de terra a Formentera en favor de Marc Ferrer de Joan, el qual no en va prendre possessió fins l'any 1697. Dos anys més tard, el 1699, ell mateix va rebre una nova donació que comprenia tota la meitat oriental de l'illa (es Carnatge i la Mola), mentre que el seu gendre, Antoni Blanc, va rebre un quart de llegua quadrada a l'indret anomenat el clot del Magraner.

És a partir dels inicis del segle XVIII quan Marc Ferrer i Antoni Blanc —i posteriorment els seus descendents—, convertits en els propietaris

de pràcticament la meitat del territori insular, comencen a formalitzar establiments de terres en favor dels nous repobladors procedents majoritàriament de la zona nord i nord-est de l'illa d'Eivissa. S'inicia, d'aquesta manera, el procés de repoblament de l'illa després de pràcticament tres segles i mig sense població establerta de manera permanent.

Els documents d'establiment de terres a aquests nous pobladors recullen, ja des de la primera dècada del segle XVIII, l'obligació d'aixecar parets per delimitar les extensions que rebien. En molts casos, a més a més, s'especifiquen les característiques que hauran de tenir: sis palms d'alçada i enllosades.

D'aquesta manera, el testimoni documental escrit del segle XVIII evidencia la importància de l'activitat i constata la importància que va tenir durant el procés de repoblament de l'illa. Una rellevància que, a més a més, es fa palesa per l'elevat nombre de parets conservades i que han esdevingut un element característic del paisatge formenterer.

En el pla immaterial també s'ha de destacar la rellevància de les parets de pedra seca i de les fites —la majoria de les vegades fetes també amb pedres en sec clavades a terra—, com a elements estructuradors de les propietats i de la seua successió entre generacions. Aquesta importància queda reflectida en el Dret Civil pitius, tant en aquell compilat com, sobretot, i és el cas, en el no compilat d'arrel consuetudinària.

5. Estat de conservació

Els coneixements de les tècniques constructives amb pedra seca s'han continuat transmetent fins avui dia, de manera que actualment existeixen a Formentera nombroses persones que manegen suficientment el procediment com per poder reparar i mantenir i construir aquest tipus d'estructures tal i com es feia antigament. Es tracta, per tant, d'una activitat encara viva, tot i que no compta amb la mateixa presència que en el passat.

Amb l'abandó progressiu de les activitats agràries arran de la consolidació del sector turístic com a principal motor econòmic de l'illa, disminueix també la necessitat de mantenir en bon estat la xarxa de parets de pedra seca existent a l'illa, de manera que, en conseqüència, la transmissió d'aquesta tècnica constructiva també se'n ressent. Si en el passat pràcticament tothom coneixia i dominava —en major o menor mesura— els coneixements i les tècniques de construcció amb pedra seca, actualment aquests sabers es troben molt més focalitzats en persones concretes que els han adoptat i convertit en una part important de la seua feina: treballadors del sector de la construcció que s'han especialitzat en la construcció i reparació de parets de pedra seca.

Durant les últimes dècades —a partir del darrer quart del segle XX—, nous materials i tècniques han substituït els utilitzats tradicionalment. Per una banda, els blocs de formigó i el morter de ciment, que permetien la construcció de murs amb les mateixes finalitats que els antics, però amb un esforç, un cost i una dedicació de temps sensiblement inferiors. Aquest procediment comporta no només l'abandonament dels coneixements tradicionals sinó, també, un important impacte negatiu a nivell paisatgístic. Per altra banda, la construcció de murs amb pedra però amb utilització de formigó i/o morter de ciment a l'interior, fet que implica canvis substancials en la tècnica com són el major treball de la pedra perquè les peces ajustin molt més en les cares exteriors —perdent així el volum i la textura dels murs antics caracteritzats per la pedra poc treballada—, disminució substancial del procés de tasconat de les pedres —entenent que el formigó compleix parcialment aquesta funció— i, en la majoria dels casos, substitució de l'enllosat per un coronament amb pedra petita de la mateixa tipologia que la de la resta del mur. Aquests canvis tècnics, una vegada més suposen que es deixen d'aplicar els coneixements i les solucions tradicionals, al mateix temps que es produeixen canvis importants a nivell estètic en les estructures resultants.

No obstant això, en cap cas es pot parlar d'una substitució absoluta de les tècniques tradicionals de treball amb pedra seca que hagi comportat la seua desaparició. Els procediments constructius antics s'han continuat aplicant tant en la reparació de parets existents com en la construcció de noves estructures, de manera que segueix existint una demanda d'aquests coneixements tradicionals que ha garantit la seua transmissió fins a l'actualitat.

6. Mesures de protecció

Partint del fet que el bé protegit és de tipus immaterial, les mesures de protecció que es portin a terme hauran d'anar encaminades a potenciar la documentació, l'estudi, la divulgació i la revalorització dels coneixements relacionats amb el sistema tradicional de construcció amb pedra seca, per tal que la societat prengui consciència de la seua importància tant a nivell històric com paisatgístic. A més a més, des de l'administració s'hauria de prioritzar i fomentar l'ús d'aquesta tècnica tradicional a l'hora de construir i reparar murs, en detriment d'altres sistemes basats en materials industrials.

Bibliografia

CERDÀ GIMENO, José (2011). *Costumbres Jurídicas en las Pithiusas*. Madrid: Dykinson.

GUASCH RIBAS, Xavier (2006). "Pedra". A *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera.

MARÍ CARDONA, Joan (1994). *Formentera, documentació i paisatges*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

MARÍ CARDONA, Joan (1983). *Illes Pitiüses. III Formentera*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.

MARÍ SERRA, Vicent (2015). "Els oficis de la pedra". A *XIV Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses: La pedra en la cultura pitiüsa*. Eivissa: Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa i Formentera.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel C. (2003). "Els patrimonis especials". A *Comentaris a la Llei del patrimoni històric de les Illes Balears*. Col·lecció *L'esperit de les Lles* (2). Palma: Institut d'Estudis Autònomic.

——— (2004). "La protecció jurídica de la cultura popular i tradicional de les Pitiüses", a *III Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses*. Eivissa: Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa i Formentera.

——— (2004). "La protección jurídica de la cultura popular y tradicional. El ejemplo de las islas de Eivissa y Formentera". A *El Consultor de los Ayuntamientos de los Juzgados*, núm. 3 de l'any 2004.

——— (en premsa). "La protecció de la cultura popular i tradicional a les Illes Balears (i Pitiüses). Una visió, des del dret, d'allò que és tangible i d'allò que és intangible o immaterial". A *I Jornades de cultura Popular i Tradicional de les Illes Balears*.

ROIG PLANELLS, Salvador (2000). *Formentera: història i realitat*. Palma: Universitat de les Illes Balears.

VALLÈS COSTA, Rosa (2015). "La pedra com a element del paisatge". A *XIV Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses: La pedra en la cultura pitiüsa*. Eivissa: Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa i Formentera.

VILÀ VALENTÍ, Joan (1985). *Formentera. Estudi de geografia humana*. Eivissa: Patronat Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Formentera.

YERN RIBAS, Agustí i CASTELLÓ MARTÍNEZ, Marià (2006). "Arquitectura". A Ferrer Mayans, Vicent (coord.): *Formentera*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera i Obra Cultural Balear de Formentera.

La qual cosa es fa saber per a general coneixement.

Formentera, 3 de maig de 2017

La presidenta en funcions i Vicepresidenta primera
Susana Labrador Manchado

